

Токоева Г.С.

**КЫРГЫЗ ЭЛИНИН ТАБЫШМАКТАРЫНДАГЫ АДАМ ТАБИЯТЫНЫН
СҮРӨТТӨЛҮШҮ**

Токоева Г.С.

ПРИРОДА ЧЕЛОВЕКА В ЗАГАДКАХ КЫРГЫЗСКОГО НАРОДА

Tokoeva G.S.

THE DESCRIPTION OF HUMAN PHENOMEN IN KYRGHYZ PEOPLES PUZZLES

УДК: 1.091.(575.2)(04)

Бул макалада кыргыз элинин табышмактарындагы адам бытиесинин чагылдырылышы философиялык жактан анализге алынат.

Түйүндүү сөздөр: адам, бытие, феномен, табышмак, жашоо, өмүр

В данной статье проведен философский анализ бытие человека через кыргызские загадки.

This article describes the philosophical analyze of human phenomenon through kyrgyz puzzles

Адам жашоосундагы таанып билүүчү ишмердигинин калыптанышына чоң таасирин тийгизген элдик оозеки чыгармачылыктын бир жанры катары табышмактар эсептелет. Булар акылмандыкты, билгичтикти калыптандыруу менен логикалык ойломдун, абстрактуу ой жүгүртүүнүн өсүшүнө салымын кошуп келген. Табышмактар – реалдуулуктун мазмуну менен формасын, маңызы менен кубулушун каймана мааниде сүрөттөп, чечмеленишин, жандырмагын табууну талап кылган кыскача элдик философемалардын жыйындысы. Бул жанр байыртан эле сөз түрүндө жана комуз күүлөрү аркылуу берилип оозеки чыгармачылыктын курамында кала берген. Табышмактар коомдун өсүшүнө, социалдык турмуштун өзгөрүшүнө байланыштуу эволюцияланып, болмуш сырларын ачуу жана адам жашоосунун баалуулугун сүрөттөө милдетин аткарган. Анын жандырмагын чечкен адам өтө билгич, акылман, ой жүгүртүүсү күчтүү инсан катары бааланган. Табышмактын жообун табуу оңойго турган эмес, ал үчүн адамга терең ой жүгүртүү, тапкычтык, сезимталдык, элдик билимди өздөштүрүү талап кылынган. Ошондуктан табышмактардын дүйнөтаануучулук ролу зор болгон. Буюм-нерселер, кубулуш, процесстер табышмактуу, сырдуу болуп, аталышы шарттуу, образдуу түрдө, купуя берилген.

Биздин бул макалада кыргыз элинин табышмактарындагы адам болмушуна байланыштуу талданып келген адамдын жашоосу, болмушунун баалуулугу тууралуу ойду ортого салууну туура көрдүк. Адамдын төрөлүшү, анын инсан катары калыптанышы, таанып билүүчүлүк ишмердүүлүгү, ойтуюмдары, кабылдоолору тууралуу ойлору талдоого алынмакчы. Анткени адамдын инсандыгынын калыптанышы, социумдагы орду, адамдын асыл наркы жөнүндө айтылган табышмактар кыргыз философия тарыхында өзгөчө орунду ээлейт.

Мисалы кыргыздарда мындай табышмак айтылган: “Ааламга бир жан келди, Үнү бар сөзү жок”. Бул табышмак аркылуу жаңы төрөлгөн баланы түшүндүргөн. Ал эми “Табиятка жаралса. Эң бир таттуу, табиятка жоголсо, өтө ачуу” – деген табышмак да баланы билдирген. Дагы бир табышмакта “Баа-баа бакырчак, кичинекей такырчак, эки тулуп азыгы, көчүгүндө казыгы”. Жообу катары бешиктеги бала түшүндүрүлгөн. Ошол эле учурда бул табышмактар аркылуу адамдын жарык дүйнөгө келиши өтө чоң баалуулук экендигин, ааламдагы кайталангыс жекелик, бирдик катары түшүндүрүлгөн.

Табышмактар аркылуу адам жашоосунун ар түрдүү этаптарын билүүгө болот. Бул табышмакта: “Эртең менен төрт буттап басат, Түштө эки буттап басат, Кечинде үч буттап басат” – деп айтылып, балалык курак эртең мененки аткан таң менен салыштырылат, ал эми жаштык курак болсо түшкү убак болсо, карылык кечки убак, күүгүмдөнүп калган мезгил менен салыштырылат. Бул аркылуу кыргыз элинин табышмактарындагы адам жашоосуна карата айтылган терең философиялык салыштырууну көрөбүз.

Адам жашоосунун өмүр сүрүү этаптарына кайрыла турган болсок, алгач балалык курак келет. Балалык – бул адам өмүрүнүн баштапкы мезгили, жана физиологиялык, биологиялык, психикалык жактан калыптаныуунун орчундуу убагы. Бул этапта адам дене түзүлүшү, акылы-эси жагынан калыптана баштайт. Кыргызда айтып жүргөндөй “балтыр эти толо элек, балбан күчү боло элек” убагы. Элибизде он беш, он алты жашка келгенде негизинен дене-түзүлүшү, психикалык-акыл оюу жагынан калыптанат деген көз караш калыптанып калган.

Балалык же кыз балага карата секелек мезгил үй бүлөлүк социализация менен мүнөздөлүүчү адам жашоосунун өзгөчө курактык учуру. Кеңири мааниде алганда балалыкты татаал социалдык түзүм десе да болот. Ал коомдук структуралык түзүлүштүн элементи. Балалык коом тарабынан калыптанган жана колдоого ээ болгон балдарга карата багытталган объектилердин, кубулуштардын, процесстердин социалдык институттардын, социалдык тажрыйбанын жыйындысы десек туура болчудай. Бул маселе жөнүндө ой жүгүрткөндө адегенде эле азыркы учурдагы үй бүлөдөгү туруксуздук, аз балалуулуктун жогорулоосу, балдарды жаңыдан төрөлгөндө таштап салуу сыяктуу кырдаалдар,

балдар менен улуулардын ортосундагы пикир келишпестиктен улам келип чыккан карама каршылыктар, девианттык жүрүм турумдар көз алдыга келет.

Ал эми жаштык өзгөчө статуска ээ болгон социалдык-курактык топ. Бул балалык мезгилден жетилүү жолуна карата социалдык жоопкерчилик алуу убагы. “Жаштар” түшүнүгү жаш адамдардын тобу, социалдык жактан калыптануунун мүмкүнчүлүгү, ошондой эле социумдун түрдүү сфераларына активдүү катышуусун чектеген мезгил катары баалоого болот. Жаштык курак улгайган, андан кийин карылык мезгили менен алмашат. Бул мезгил тууралуу кыргыз элинин табышмактарында да терең ойлор жатат. Табышмактарда адам болмушундагы карылык жана анын биологиялык-социалдык белгилери чагылдырылат. Айталы чачтын агарышы, көздүн күүгүмдөнүшү, тиштин түшүшү төмөнкү табышмак аркылуу сүрөттөлгөн:

Кара тоо башын кар чалды,
Кайнар булак соолуду,
Отуз эки аргымак
Ойноп жүрүп жоголду. [3.43]

Мында чачтын агарышы тоонун башын кар чалганы, көздүн көрүшүнүн начарлашы кайнар булактын соолуп баратканы, тиш болсо отуз эки аргымактын жоголуп баратканы менен туюнтулат.

Карылык курак социалдык-философиялык, социалдык-антропологиялык, психологиялык, биологиялык маселе катары кабылданат. Ошого байланыштуу карылык маселесине философиялык жактан көз чаптыра кетели. Бул маселе бир нече илимий изилдөөлөрдүн предмети болуп калууда жана философия да андан алыс эмес. Карылык же каруу феноменине карата биологиялык, психологиялык социологиялык көз караштар айырмаланат.

Биологиялык мамиле боюнча адамдын организми, башка жандыктар же өсүмдүктөр сыяктуу, жашы өткөн сайын өзүнүн функционалдык жөндөмдүүлүгүн жогото баштайт жана дегенерациялоочу өзгөрүүлөр менен коштолот. Психологиялык жактан карылык теориясы Ф.Галтон тарабынан изилденет жана адамдын интеллектуалдык ишмердиги, анын улгайган курактагы трансформацияланышы талдоого алынат. Изилдөөлөрдүн негизинде америкалык физиолог Г.Терман тарабынан интеллектуалдык жөндөмдүүлүктөрдүн тести (IQ) түзүлөт. Натыйжада психологиялык өнүгүүнүн жана карылыктын модели пайда болот. Бул модель боюнча адамдын организминин өсүшүндө интеллектуалдык жөндөмдүүлүктөрдүн жогору карай күчтүү өсүшү жүрөт, андан кийин салыштырмалуу стабилдүүлүк жаралат, артынан интеллектин төмөндөөсүнүн узак мезгили келет.

Улгайган курактагы адамдардын ишмердигинин төмөндөшү биологиялык дегенерация процесси аркылуу түшүндүрүлгөн. Психология илиминде акырындык менен психологиялык жактан каруу жөнүндөгү көз караш калыптана баштайт. Ал эми когнитивдик психологиянын өнүгүшү менен улгайган курактагы

адамдардын акыл жөндөмдүүлүгүн изилдөө колго алынат. Бул иликтөөлөрдүн негизинде карылык же каруунун сырткы социалдык факторлору биринчи планга коюлат. Социалдык чындык адамдын карылыкка жол коюусунун негизи катары ал кээде каруу процессин жайлатса, айрым учурда тездетээри белгиленет.

Швейцариялык психолог Жан Пиаже адамдын өнүгүүсүнүн салыштырмалуулугу, бир баскычтан экинчисине өтүүсү жөнүндөгү идеяны киргизип, балалык курактагы интеллектин өнүгүү баскычына басым жасаган. Анын изилдөөсүнө балалыктын психологиясы менен чектелгендигине карабастан, методологиясы, илимий жыйынтыктары көптөгөн окумуштуулар тарабынан колдонулган жана адам жашоосунун бардык баскычында, карылык куракта да, таанып билүүчү ишмердиги маанилүү экендиги көрсөтүлөт. Изилдөөчүлөр Ж.Пиаженин методологиясына таянып, улгайган курактагы аныктоочу белги болуп жашоонун карама каршылыгын аңдап-билген факт катары кабылдоо жөндөмдүүлүгү эсептелерин сунушташат. Индивиддин психологиялык жактан жетилүүсүнүн натыйжасында карама каршылыкты турмушта болуп туруучу зарыл шарт катары жана аларды ойлом ишмердигинде натыйжалуу пайдалана билүү жөндөмдүүлүгү жаралат. Жашоодогу карама каршылык чыгармачыл ишмердиктин, жаңы ачылыштын негизи боло алат.

К.Г.Юнг З.Фрейддин психоанализине карата альтернативалуу окууну түзүп адамдын карылык мезгилин “жашоонун экинчи жарымы” деп атаган. Анын оюнда жашоонун бул бөлүгү өзгөчө бурулуш мезгил катары адамдын өзүн өзү өстүрүүсү үчүн жаңы мүмкүнчүлүктөр ачыларын белгилейт. Адамга сырткы байланыштарды түзүү, социализация өтө зарыл деле болбой калат. Улгайган куракта адам өзүн өзү таануу, өзүндө болгонду сыртка чыгаруу, реализациялоо менен алектенет. К.Г.Юнг бул процессти “индивидуалдашуу” деп атаган. Адам “жашоосунун экинчи жарымында” өзүнүн инсандыгын толук өнүктүрүүгө жетишет.

Ушундай аталган адам жашоосунун маңыздуу этабында адам өзүнүн жеке жөндөмдүүлүгүн, ишкердигин көрсөтө алат. бул процессте анын акылы зор мааниге ээ боло. Бул тууралуу кыргыз табышмактары да айтууга жетишкен. Адамдагы айырмалоочу жагы анын ой жүгүртө алгандыгы. Ал жөнүндө табышмак айтылат: “Каза берсе түбү жок, кайда жүрсө жүгү жок” – деп ой аныкталат. Ал эми: “Бир нерсе бар эң күлүк, адам менен бир жүрүп” – деген табышмак да ой-санааны туюндурган.

Табышмактар формасы жагынан өтө кыска, мазмуну терең көркөм чыгарма. Ал бир, эки, үч же төрт, кээде көп саптан туруп, жандырмагы бирөө болушу мүмкүн. Кээде суроо иретинде да болот. Айталы, “Суу атасы ким?”, жообу “булак” болот. Көпчүлүк табышмактар жөнүндө байыркы грек ойчулу Аристотель “жакшы түзүлгөн метафора” катары баалаган. Мисалы, каймана айтылган салыштыруу метафора аркылуу ишке ашкан табышмактар

көп. Алсак: “Ай талаада ак сандык, оозу мурду жок сандык” – деген табышмактын жообу болуп “жумуртка” эсептелет. Жумуртка сандык менен салыштыруу тапты. Дагы бир табышмакта:

Үйүмө кирет,
Жиниме тийет,
Урайын десем,

Таягым тийбейт – бул шамал. Мында да салыштыруу ыкмасы метафора сыяктуу колдонулган. Мындан сырткары кыргыз элинин жомокторунда да табышмак колдонулган. “Акыл Карачач”, “Жээренче чечен” ж.б. жомоктордо акылмандык, чечендик, тапкычтык жогору бааланып, табышмак аркылуу мазмуну ачылып берилет.

Мындан сырткары суроо-жооп табышмактар да көп кездешет. Булар эки адамдын диалогу түрүндө болуп, ар дайым сезимтал, тапкыч абалында туруусун талап кылуу менен илим, билимди өздөштүрүүнү да зарылдык катары көрөт. Алсак:

Асмандан бийик эмне?
- Асмандан бийик текебер.
Суудан терең эмне?
- Суудан терең – окуу.
Окгон күлүк эмне?
- Окгон күлүк – санаа.
Уудан ачуу эмне?
- Уудан ачуу – жокчулук.
Кардан муздак эмне?
- Кардан муздак – калган көңүл.
Оттон ысык эмне?

Оттон ысык жан. [3.116]

Суроо-жооп табышмактар логикалык ой жүгүртүүнү талап кылат. Мындай жанрдагы чыгармалар адамды билгичтикке, ийкемдүүлүккө, абстракттуу ой жүгүртүүнүн өсүшүнө түрткү берет. Алалы:

Жол узуну не болот?
Чөп узуну не болот?
Элдин чоңу ким болот?
Токтобостон агуучу,
Суунун чоңу ким болот?
Оңой ушул нерсени,
Кана тапчы сен ойлоп?
- Жол узуну – кыя-адыр.
Чөп узуну – мыядыр,
Элдин чоңу – карыя,
Токтобостон агуучу
Суунун чоңу – дарыя.
Кана айтчы табышмак,
Оозуң минтип жабылмак. [3.117]

Өзгөчө адам жөнүндөгү табышмактар кызыгууну жаратып, терең философиялык маани берип турат. Бул жанрдагы табышмактарда соматизм-табышмактар адамдын тулку бою жөнүндө сүрөттөө берет. Мисалы: “Бир кампа буудайым бар, жеген менен түгөтө албайм” – деп тилди туюндурат. Мындан сырткары үй бүлөгө байланыштуу да табышмактар кездешет. Ал эми жашоо-өлүм маселесине байланыштуу нечелеген табышмактарды айтууга болот. Айталы Кыргыз элинин дүйнөтаанымында Кет Буканын экзистенциалдык көз караштары зор

кызыгууну жаратып келүүдө. Ал орто кылымдагы белгилүү комузчу, акын катары таанымал болгон. Изилдөөчөлөрдүн пикири боюнча Кет бука XIII кылымда жашап өткөн жана Чынгызхандын, анын уулу Жучунун замандашы катары белгиленет. Ал жөн гана акын, комузчу болбостон адамдардын ой толгоолоруна бүлүк салган психолог, билерман, чечен, дипломатиялык касиеттерге ээ инсан катары бааланат. Бул ишмердигин Чынгызхандын уулу Жучунун өлгөнүн табышмактатып угузганынан билүүгө болот. Жучунун өлүмүн тулпардын качканы, шумкардын учуп кеткени, туйгун менен булбулдун кетиши, деңиз толкуп көл бөксөргөнү менен салыштырып ырдаган. Мисалы,

Туу куйругу бир кучак,
Тулпар качты Айганым
Туурунан бошонуп,
Шумкар качты Айганым.
Алтын така күмүш мык
Дулдул качты, Айганым.
Алтын туур ордунан
Туйгун качты Айганым
Алтын ордо багынан
Булбул качты Айганым
Деңиз толкуп чайпалып,
Көл бөксөрдү Айганым.
...Кара жандан тапталты
Ынак өчтү, Айганым.
Касиеттүү башкача
Чырак өчтү Айганым [2.195].

Жогорудагы ыр саптары көрсөтүп тургандай адам жашоосу, анын өмүрү бир жолу гана берилген баалуулук катары кабылданат. Жашоо менен өлүмдүн диалектикасын чагылдырып, адам бытиесинде жандуу жана жансыз, баалуулук жана баасыздык, сулуулук жана көрксөздүк, сонундук жана ырээнжигендик дайыма эриш аркак болоорун эскертет. Адам жашоосу өлүм аркылуу салыштырылып, өмүр эң бир сонун баалуулук катары аңдап билинет.

Ошентип, табышмактарды талдоо менен мындай деп жыйынтыктоого болот:

- адам индивидуум катары өзгөчө ишмер, аң сезимдүү кайталангыс жаратылыштагы баалуулук.
 - адам курчап турган чөйрө аркылуу гана бар болуп жашап турат, анын бир бөлүгү жана өзгөчө акыл-эстүү ишмердүүлүгү аркылуу айырмаланат.
 - адамдын жаратылыштагы башка жандыктар менен шайкештикте жашоосу талап кылынат, антпесе ал каалаган максатына жете албайт. Ал башкаларга муктаж, аларга аяр мамиле аркылуу гана өзүн сактап калат. Жаратылышка ашкере зыянкор болушу аны жазалайт.
 - ырааттуулукта, себептик байланышта болуу гана анын инсандыгын көрсөтөт. Андай мамилесиз адам Менин көрсөтө албайт.
 - адамдын тулку бою, дене-түзүлүшү ой сезимине дал келиши анын адамдыгынын белгиси. Ансыз адамдын адамдыгы бааланбайт.
- Ошентип, адамды кандай гана сапатта жана

абалда карабайлы булардын негизинде жашоо турат. Адамдагы кайгы жана кубаныч, бакыт жана көңүл ирээңжүү, анын үй бүлөлүк карым катнашы, эмгекке болгон мамилеси, кесиптик жактан ийгиликтери жана кыйчалыштыктары, жакшылык жана жамандыкты, кооздук менен көрксүздүктү туюп сезиши, ж.б. – адам жашоосунун түрдүү көрүнүштөрү. Ушундай шартта адам жашайт жана жашоонун улантат. Жашоону сактап калууга умтулуу адамдагы негизги өзгөчөлүк. Анткени жашоо өзүнүн фундаменталдуулугу, негиздүүлүгү менен эң жогорку баалуулук боло алат: аны адам эч бир жактан энчилеп ала албайт, аны жаратылыш гана тартуулайт, ошондуктан жашоо бир гана жолу берилүүчү, кайталангыс баалуулук. Адамдын ар кандай

курактык мезгилинде анын кайталангыстыгын сезип билүүгө жетишиши жашоонун баалуулугун туюп сезгендик десе болот.

Колдонулган адабияттардын тизмеси

1. Аманалиев Б. Из истории философской мысли киргизского народа. – Фрунзе, 1963. – 75 с.
2. Асан кайгы, Токтогул ырчы, Кет Бука. – Бишкек, 2003.
3. Балдар фольклору – Б.: Шам, 1998. – 480 б.
4. Кыргыз поэзиясынын антологиясы. 2 томдук 1-китеп. – Бишкек: “Кыргызстан- Сорос” фонду, 1999. – 740-б
5. Мукасов С.М. Традиции социально-философской мысли в духовной культуре кыргызского народа / Национальная Академия наук КР. Ин-т философии и права – Бишкек: Илим, 1999. – 226 с.

Рецензент: филос.и.д. Стамова Р.Д.